

معرفی دو نسخه خطی

«النهایه و الاستبصار»

و یادکردی از شیخ طوسی مؤلف اثر

ناصر محمدی^۱

چکیده:

در این مقاله دو نسخه خطی از آثار نفیس شیخ طوسی به نام نهاییه و استبصار معرفی می‌شود. در این میان نسخه نهاییه به دلیل قدمت ۸۵۰ ساله و نیز حواشی و تعلیقات بکر و ناشناخته‌اش و بویژه معرفی عالمی فاضل به نام مولی رکن‌الدین تاجی مشهدی اهمیت ویژه‌ای دارد. در این نسخه از سنت سماع پیروی شده و کاتب، آن را بر مولی رکن‌الدین قرائت نموده و به تصحیح نسخه پرداخته است. استبصار نیز به دلیل قدمت و مشخص بودن نام کاتب یا کاتبانش، حائز اهمیت است. به مناسبت معرفی این دو نسخه، موضوع و درجه اهمیت دو کتاب مذکور نیز به اجمال بیان شده است در این مقاله با شهر ندوشن و دو مسجد بسیار قدیمی‌اش که محل نگهداری این دو نسخه است نیز آشنا می‌شویم.

مقدمه

که اکثراً قرآنی و بعضاً در سایر علوم چون کلام، فلسفه، ادبیات عرب، فقه و اصول است. نسخه نهاییه در مسجد جامع و نسخه استبصار در مسجد قلعه قرار دارد.

به قول آقای ایرج افشار: «بی‌مناسبت نیست چند کلمه در باره جمع کردن مجلات یا اوراق مصاحف و کتبی بشود که در مسجدها و بقعه‌ها و مقبره‌ها پراکنده است و خروارها خواهد بود... در هر مسجدی از چنین اوراق و کتب بسیار می‌دیدیم.»^۲

دکتر اسلامی ندوشن از مفاخر بزرگ این منطقه درباره قرآن‌های خطی مساجد ندوشن می‌گوید: «همه قرآن‌ها خطی بودند - به تعداد زیاد - بعضی با خطهای بسیار درشت و بعضی از لحاظ نوع کاغذ و زیبایی خط و تذهیب‌هایی که داشتند نفیس بودند. تمام این قرآن‌ها را کسانی وقف کرده بودند که گاهی نام واقف یا نام نویسنده - اگر خود واقف نبودند - در آغاز یا آخر مصحف نوشته شده بودند.»^۳

وجود نسخه‌های خطی حکایت از عالمان و مجتهدان بنامی دارد که در ندوشن می‌زیسته‌اند. همانطور که حاج شیخ جواد مدرسی در کتاب النجوم المسرد^۴ که در احوال علمای

نسخ خطی بیانگر تاریخ و گذشته علمی و فرهنگی هر جامعه است که از لابه‌لای اوراق آنها چه بسا بتوان گذشته‌ای تاریک و مبهم را به روشنی درآورد و از زوایای زندگی عالمی بزرگ یا کاتبی فاضل پرده برداشت و یا نوشته‌های ارزشمندی را که تاکنون مفقود بوده‌اند به جامعه فرهنگی عرضه کرد.

هدف از نگارش این سطور معرفی دو نسخه گرانبها از آثار شیخ طوسی است که به تازگی توسط این جانب و به همت اداره کل ارشاد اسلامی یزد در ندوشن یزد یافت شده‌اند. یکی نسخه‌ای از کتاب شریف نهاییه با قدمتی تقریباً ۸۵۰ ساله و دارای ویژگی‌های منحصر به فرد، و دیگری نسخه‌ای از کتاب ارزشمند استبصار از کتب اربعه شیعه است.

ندوشن قرارگاه نسخه‌های مذکور با وسعت ۳۹۹۵ کیلومتر مربع از توابع بخش خضرآباد شهرستان صدوق یزد است که در ۱۱۵ کیلومتری شمال غرب مرکز استان یزد قرار داشته و منطقه‌ای است کویری با تاریخی باشکوه و پررونق اما بکر و دست نخورده. دو مسجد بزرگ و تاریخی این دهستان محل و ماوای نسخه‌های خطی گران‌بهای است

یزد است تعدادی از علمای معروف ندوشن را نام برده است. از اسامی کاتبان نسخه‌های خطی غیرقرآنی برمی‌آید که اهل یزد نبوده‌اند و بسیار محتمل است که این نسخه‌ها توسط علمای ندوشنی از حوزه‌های نجف، عراق و قم به ندوشن آورده شده است.

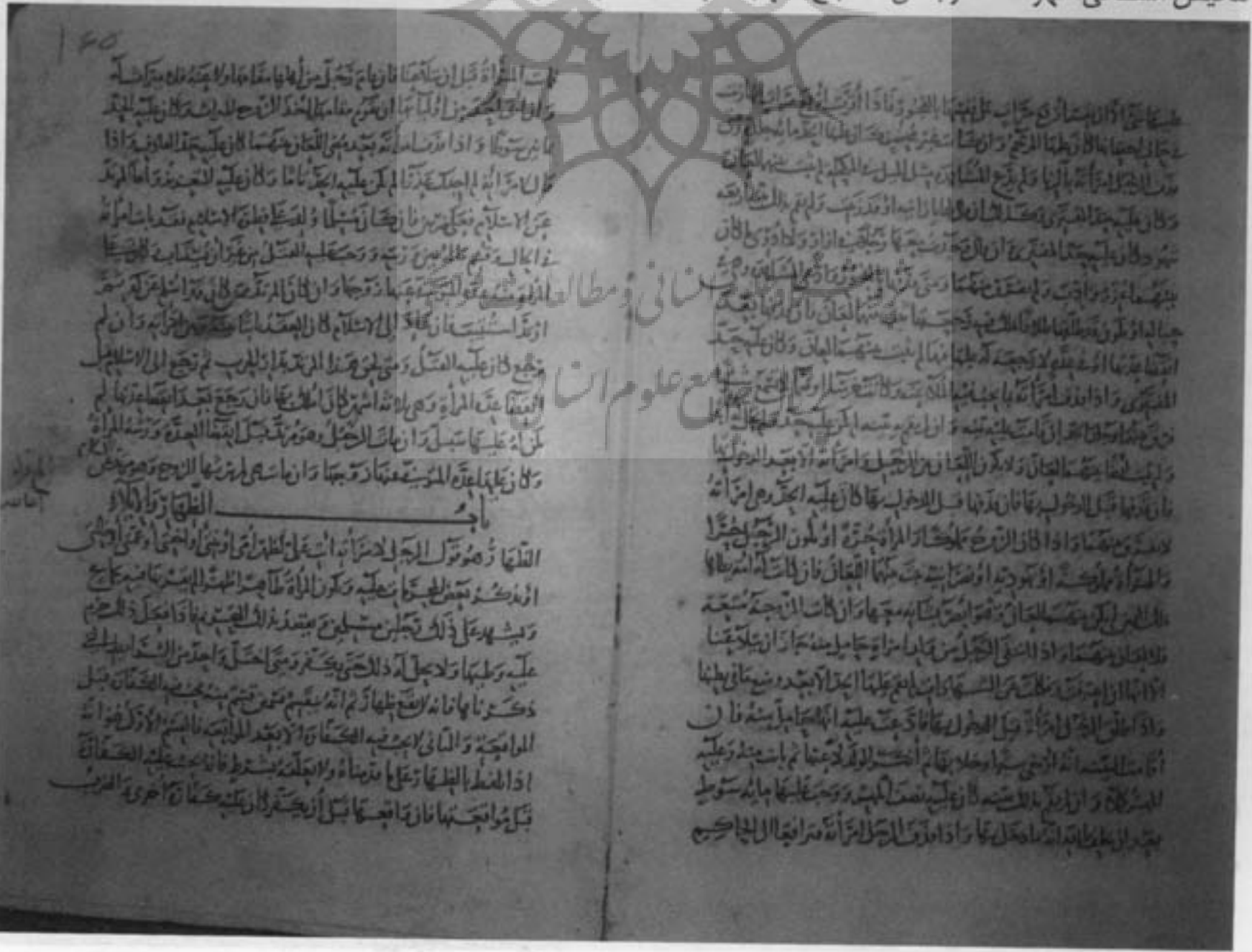
شیخ طوسی و مقام علمی او

شیخ الطائفة محمد بن حسن طوسی متولد ۳۸۵ هجری و متوفای ۴۶۰ در نجف اشرف، پس از شیخ مفید و سید مرتضی زعامت عالییه شیعه را به عهده داشت.

«اهمیت شیخ طوسی در این است که در کلیه علوم اسلامی و متداول عصر خود: فقه، اصول، کلام، تفسیر، رجال، فهرست، عبادات و حتی تاریخ، آنچنان آثار پرمغز و برجسته‌ای دارد که در تمام دوران تاریخ شیعه همواره مورد استفاده فقها و مجتهدین و دانشمندان و متکلمین شیعه بوده است. کفایت بگوئیم دو کتاب از کتب چهارگانه معتبر شیعه یعنی تهذیب و استبصار تنها از شیخ الطائفة است. و نیز کتاب‌های نهاییه، خلاف، مبسوط، عده الاصول، تبیان، تلخیص الشافی، فهرست، رجال، مصباح‌المتبجد در فقه،

اصول، تفسیر، کلام، رجال و ادعیه در ردیف اول مدارک و منابع علمی شیعه قرار دارد. مؤلف الذریعه جمعا ۴۸ کتاب شیخ را به تفصیل با تمام مشخصات و مزایا شرح داده است. برای درک عظمت شیخ الطائفة کافی است بدانیم که تا سالها بعد از وی با وجود انبوه دانشمندان شیعه هیچ دانشمندی توفیق نیافت که شخصیت علمی و موقعیت او را تحت الشعاع قرار دهد. در علوم معقول و منقول تا ظهور خواجه نصیرالدین طوسی و شاگرد نابغه‌اش علامه حلی، دانشمند عالی مقام در این رشته شیخ طوسی بود. در تفسیر قرآن تا پیش از تألیف مجمع‌البیان و جمع‌الجوامع امین‌الاسلام طبرسی، کتابی مانند تبیان شیخ و مفسری همچون شیخ طوسی در میان شیعه وجود نداشت.

در فقه و اصول کلیه فقها و مجتهدین شیعه که بعد از شیخ آمدند ناقل فتاوی شیخ بودند و به احترام فقاقت و دانش او از خود نظر و رأی اظهار نمی‌داشتند. فقهای این دوره را بدین لحاظ مقلده می‌نامند. تا اینکه نوه دختری او محمد بن ادریس حلی (۸۹۵) برخاست و اجتهاد و مکتب فقهی شیعه را با جرأت و تهور خاصی از رکود صدساله و وضع یکنواخت

مطالعات و مباحثات علمی

بیرون آورد. همین تسلط و مهارت و بصیرت و تقدم شیخ در علوم عالیہ اسلامی و مقام پیشوایی او در جامعه شیعه بود که موجب شد دانشمندان بزرگ او را شیخ الطائفة بنامند و جز او دیگری را بدین نام نخوانند.^۵

النهاییه فی مجرد الفقه و الفتوی

«النهاییه فی مجرد الفقه و الفتوی» مشتمل بر یک دوره فقه منصوص و برگرفته از متون اخبار است. شیخ طوسی این کتاب فقهی را برطبق مذاق علمای حدیث نوشته و لذا از متون اخبار تجاوز نکرده است.

ظاهراً شیخ این کتاب را برحسب تصمیم خود نوشته است، برخلاف بسیاری از تصنیفات دیگر که آنها را برحسب تقاضای کسان یا شاگردانش به رشته تحریر درآورده است. آنچه فقیهان امامی تا پیش از تألیف نهاییه در فقه نوشته‌اند رساله‌هایی بوده در یک مبحث از فقه یا چند مبحث، یا خلاصه‌ای بوده بسیار کوتاه از فقه و کتابی از امامیان پیش از تألیف نهاییه که از همه مباحث فقه بطور رسا سخن گفته باشد، سراغ نداریم. نهاییه را می‌توان کامل‌ترین کتاب فقه آن زمان خواند. کتابی که به طور تفصیل از مسائل فقه سخن گفته است. گفته‌اند در میان شیعه تا هشتاد سال پس از شیخ طوسی مجتهدی نیامد و دانشوران شیعی در طول این مدت به فتواهای نهاییه عمل کردند و از تصریح فتوی برخلاف نهاییه حذر داشتند.

دو قرن که از نگارش نهاییه گذشت، محقق حلی کتاب شرایع را نگاشته. از این تاریخ بود که از درخشندگی ستاره نهاییه کاسته شد و شرایع محقق که فقه را ترتیب نوینی داده بود، جای نهاییه شیخ را گرفت. ولی با این حال موقعیت شرایع پس از محقق به موقعیت نهاییه تا دو قرن پس از شیخ نرسید.^۶

معرفی یک نسخه خطی کم‌نظیر از نهاییه شیخ

طوسی

این نسخه در مسجد جامع ندوشن که قدمت آن را بیش از ۷۰۰ سال ذکر می‌کنند، قرار دارد. در این مسجد مجموعاً ۱۱۱ نسخه خطی قرآنی در سه مجموعه خطی چند پاره است. ۱۰ نسخه خطی در زمینه‌های فقه، اصول، ادبیات عرب و فلسفه نیز وجود دارد که از این میان نسخه کم‌نظیر کتاب نهاییه تألیف شیخ طوسی مربوط به قبل از ۵۶۸ هجری بسیار قابل توجه است.

نام کاتب و تاریخ کتابت نسخه معلوم نیست و تنها تاریخی که در آن به چشم می‌خورد مربوط است به یک اجازه‌نامه روایی که در پایان مجلد اول توسط عالمی به نام محمدبن قاسم التاجی المشهدی نوشته شده است.

وی این گواهی‌نامه را برای ابونصر محمدابراهیم که این کتاب را نزد او قرائت کرده نوشته و به وی اجازه روایت از خود و مشایخش را داده است. تاریخ این اجازه‌نامه ۵۶۸ می‌باشد. از همین امر استفاده می‌شود که تاریخ کتابت نسخه بسیار پیش از این بوده است.

نام مالک نسخه در دو جا بدین ترتیب آمده است: «صاحب هذا الكتاب و مالکهُ سبطُ المجتبی الحسینی مطهری اسحقى موفق السعدی الحموی.»

نسخه در قطع وزیری کوچک (۱۵×۱۹ سانتی‌متر)، اندازه سطور ۱۱ سانتی‌متر، تعداد سطور ۲۱ و نسخه دارای ۴۳۴ صفحه و به خط نسخ و معرب بوده و فاقد جلد است.

نسخه از آغاز و انتهای دارای افتادگی است و آغاز موجود آن عبارت است از: الغسل وان لحقه بزدا لا ان یبلغ ذلك حدا یخاف علی نفسه التلف. و انجام موجود آن: (باب فی الحد) مالک تخف فی قتله علی نفسه و علی غیره.

در حاشیه صفحات مکرر عبارت: بلغ علی مولانا رکن‌الدین دام ظلّه و یا بلغ قراءة علی مولانا الامام رکن‌الدین دام ظلّه دیده می‌شود. این اثر مشتمل بر دو بخش است و در مجلد اول یا بخش اول آن آمده است: اتممت قراءة هذه المجلدة الاولى من النهاییه علی مولانا الصلّة الکبیر رکن‌الدین... فی یوم الاثنین سلخ شهر شعبان من سنة خمس و تسعين و خمس مئة حامداً مصلیاً مستغراً (۵۹۵).

در حاشیه صفحات، عبارت «صح» دیده می‌شود که حاکی است از مقابله و قرائت آن برشخص عالمی به نام رکن‌الدین محمدبن علی بن القاسم التاجی المشهدی و چون در این نسخه سنت مقابله و سماع صورت پذیرفته اعتبار و اهمیتش را دوچندان می‌کند. این سنت یکی از شیوه‌های متداول تا اوایل سده هفتم بوده است که به اعتبار نسخه‌های خطی این دوره می‌افزاید.

صاحب کتاب نقد و تصحیح متون می‌گوید:

«سنتی دیگر در نسخه‌نویسی این دوره (تا اوایل سده هفتم) مقبول بوده که در دیگر ادوار نیز بین عده‌ای از نسخه‌نویسان دقیق دیده می‌شود. آن سماع نسخه است یا شنوایدن نسخه

بر مؤلف یا یکی از دانشمندان آشنا به آن کتاب. بدین سان که نسخه‌ای از کتابی را کاتب بر مؤلف و یا سال‌ها پس از کتابت، توسط فرد دیگر بر غیر مؤلف می‌خوانده‌اند و لغزش و خطای کاتب را می‌گرفته‌اند و در حواشی نسخه هیأت صحیح کلمات یا عبارات را ضبط می‌کرده‌اند.

پس بدین ترتیب مؤلف حین سماع کردن آن کتاب، طبق نظر خود و دانشمند مذکور براساس موازین علمی و گاهی ذوقی غلط‌ها و سقط‌های نسخه را عنوان می‌کرده و یا بر حواشی آن نسخه می‌نویسند و در جایی از نسخه - بیشتر در حدود ترقیمه آن - از سماع کردن و سماع دادن آن نسخه یاد می‌شده است. به این ترتیب تعدادی از نسخه‌های خطی بوجود آمده‌اند که اصطلاحاً می‌توانیم از آن‌ها به عنوان نسخ سماع شده یاد کنیم. این دسته از نسخ خطی اگر بر مؤلفان آنها سماع شده باشد اعتباری دارند بسان نسخه اصل و اگر بر دانشمندان آشنا به آن کتابها سماع شده باشد و اصلاحات شنونده و سامع بر مبنای ذوق و سلیقه شخصی نبوده باشد، معتبرند و از نظر گاه تصحیح متون درخور تأمل و بعنوان

نسخه‌ای از نسخه‌های پایه.^۷

نکته دیگر این که نسخه مزبور دارای حواشی متعددی است به زبان عربی و با نشانی شبیه به عدد ۵ و نیز به نشان هـ. انتهای جملات با دوایر مشکی است که نقطه‌ای در وسط دارد. قاری نسخه تا هر کجا که می‌خوانده در حاشیه کتاب عبارت بَلَّغْتُ یا بَلَّغَتِ القراءه را ثبت می‌کرده است. ظاهراً رکن‌الدین که کتاب در نزد او قرائت می‌شده از علمای بزرگ و صاحب فتوا بوده؛ زیرا در حواشی یکی از صفحات آمده: من املاء مولانا رکن‌الدین سلطان العلماء دام ظلّه: القَتوی علی أن حَلَفَ ثُمَّ بَعْدَ ذَلِكَ الزَّمَهُ مَا أَدْعَاهُ.

الاستبصار فیما اختلف من الاخبار

این کتاب از کتب حدیثی شیخ طوسی و یکی از کتب اربعه شیعه است. «استبصار از نظر محتوی به کتاب التهذیب شیخ شباهت فوق‌العاده‌ای دارد. تهذیب تمام احادیث متفق علیه و مختلف فیه را در خود جمع می‌کند، در حالی که استبصار فقط احادیث مختلف فیه را در خود جمع‌آوری کرده است.»^۸

«او خود در آغاز استبصار علت تألیف این کتاب را چنین بیان می‌کند: «اصحاب ما پس از تألیف تهذیب که شامل بیشتر احکام فقهیه بود و جز کمی از مجموع اخبار مودعه در مصنفات و اصول و کتب اصحاب در آن نقل شده بود، شائق شدند که احادیث مختلفی که به ظاهر تعارض و تنافی دارند در یکجا گردآوری شود، چه این چنین مجموعه‌ای برای متوسطین، مرجع و برای منتهین موجب تذکر بوده و اینکار برای همگان میسر نبود و قبلاً هم کتابی در این زمینه نگاشته نشده بود. لذا از من تقاضا شد که احادیث مزبور را از دیگر احادیث جدا ساخته و در یک کتاب به جمع و تلخیص آن پردازم و من نیز اینکار را به ترتیب نهاییه انجام دادم و معمولاً آنچه را ترجیح می‌دادم ابتدا ذکر نموده و آنگاه اخبار معارض آن را آورده‌ام.» آنگاه جهاتی را که موجب عمل و رجحان حدیثی می‌گردد، بیان ساخته است. استبصار شامل ۵۵۱۱ حدیث است که ضمن ۹۲۵ باب آمده. بدین ترتیب اخباری که در ۳ کتاب قبل از استبصار از کتب اربعه آمده است، ضمن این کتاب حلاجی شده و احادیث دست اول که به نظر شیخ ترجیح داشته است از دیگر احادیث جدا گردیده و وجوه رجحان دسته اول و مرجوحیت دسته دوم بیان شده و از این رهگذر اولین قدم برای تنقیح اخبار برداشته شده است.»

معرفی یک نسخه خطی از استبصار

این نسخه در مسجد قلعه واقع در محله سالاران ندوشن قرار دارد. این مسجد در سال ۱۲۷۴ هجری به دست ملاعلیرضا ندوشنی الاصل که از اهل علم و تقوی بوده، ساخته شده است. اهالی محل تاریخ بنای این مسجد را حدود

چهارصد سال قبل می‌دانند.

از نکات قابل توجه در مسجد قلعه ندوشن وجود ۳۷ نسخه خطی قرآنی با ارزش می‌باشد که ۲ نسخه از آنها مترجم نیز بوده و رسم الخط و قدمت آنها نیز حائز اهمیت است. در مسجد قلعه ۹ نسخه خطی در زمینه‌های ادبیات، فلسفه، تفسیر قرآن، فقه و حدیث نیز وجود دارد که نسخه استبصار از جمله آنها است.

تاریخ تألیف این اثر مشخص نیست. اما تاریخ کتابت نسخه در پایان جزء اول در حالی که مقداری از عبارت افتاده است، سنه الف و ... قید شده است. نام کاتب آن عبدالله بن مسلم است اما در اواسط کتاب نام کاتب دیگری هم با این عبارت قید شده است: عَلِيُّ بْنُ الْأَقْلَمِ مَرْهُونُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ اِبْرَاهِيمَ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَبْدِ الْحَرِّ بْنِ عَمَادِ بْنِ عَلِيٍّ.

این نسخه در قطع وزیری، بزرگ (۲۰×۲۹ سانتی‌متر) و اندازه سطور آن ۱۳ سانتی‌متر می‌باشد. تعداد سطور در هر صفحه ۲۹ و مجموعاً ۶۸۶ صفحه می‌باشد. خط آن، نسخ تحریری و معرب است دارای جلد مقوا با تیماج عنابی و کاغذ اصفهانی حنایی عناوین شنگرف و دارای رکابه است. این نسخه ناقص بوده و آغاز و انجام موجود آن به قرار زیر است:

أغاز: بَابُ حُكْمِ الْفَأْرَةِ وَالْوَزْغِ وَالْحَيْدَرِ وَالْعُقْرَبِ إِذَا وَقَعَ فِي الْمَاءِ وَخَرَجَ حَيًّا.....

انجام: بَابُ أَنَّهُ لَا يَجُوزُ لِلْإِمَامِ إِذَا حَمَلَ إِلَيْهِ الزَّانِي

وَقَامَتْ عَلَيْهِ الْبَيْتَةُ.....

پایان جمع علوم انسانی

پاورقی:

- ۱- عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور.
- ۲- افشار، ایرج، سواد و بیاض، مقاله گشتی در خاک یزد، صص ۴-۲۲، در ذیل ندوشن و توصیف مسجد جامع آن.
- ۳- اسلامی ندوشن، محمدعلی، روزها، نشر یزدان، ص ۴۱.
- ۱- این کتاب همچنان به صورت نسخه خطی در کتابخانه وزیری یزد نگهداری می‌شود.
- ۲- دوانی، علی، هزاره شیخ طوسی، مقاله سیری در زندگی شیخ طوسی، صص ۲۸-۴، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲ (نقل با دخل و تصرف).
- ۳- صدر، سیدرضا، هزاره شیخ طوسی، مقاله مقام فقهی شیخ طوسی در سه کتاب پر ارج وی (نهاییه، خلاف، مبسوط)، صص ۴۱۹-۴۰۱ (نقل با دخل و تصرف).
- ۴- مایل هروی، نجیب، نقد و تصحیح متون، صص ۴۱-۲۸، انتشارات آستان قدس رضوی (نقل با دخل و تصرف).
- ۵- پرفسور قره خانه، عبدالقادر، هزاره شیخ طوسی، جلد اول، مقاله آثار دست نویس شیخ طوسی در کتابخانه اسلامبول، ص ۲۵۰.
- ۶- مدیر شانه‌چی، کاظم، هزاره شیخ طوسی، مقاله نقایس مخطوطات شیخ طوسی، ص ۲۲۵.